

Салазуб Л.І.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Темірова Н.Р.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТОЛІТТЯ НА ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Революційні події на українських теренах протягом 1917–1921 років стали поштовхом для звернення до витоків та перебігу державницьких процесів в Україні загалом та її Лівобережжя зокрема. Навіть більше воно набуло певного практичного виміру – ліквідація Гетьманщини розглядалася як історичний досвід в умовах згорання визвольних змагань у XX столітті. Протягом революційних і пореволюційних років було створено низку досліджень із політичної історії Гетьманщини XVIII століття. Дослідницький інтерес становить співставлення позицій істориків, які працювали у зламну добу та репрезентували різні світоглядні підходи. Метою статті є визначення внеску українських дослідників революційного та пореволюційного покоління у вивчення політичної історії Гетьманщини. Наукова новизна полягає в аналізі доробку щодо означеної теми, сформованого на хвилі революційного піднесення.

Протягом 1917–1920-х років виокремилися три парадигми вивчення політичної історії Гетьманщини XVIII століття: українська національна, марксистсько-ленінська, державницька діаспорна. Прихильники першої продовжили традицію вивчення політичних процесів Гетьманщини з україноцентричних позицій. Привернуто увагу до напрацювань М. Слабченка, М. Грушевського, М. Яворського, Й. Гермайзе, Д. Дорошенка, В. Литинського й інших істориків. Дослідники, які намагалися прийняти нову на той час марксистську методологію, критикували втрату гетьманської автономії, негативно оцінювали імперську агресію проти українських земель, водночас звинувачували козацьку старшину в її зрадництві, багатстві, привілеях і погіршенні становища пересічних козаків і селян. Історики, які продовжили наукову діяльність в еміграції, репрезентували державницький підхід, пояснювали ліквідацію Гетьманщини слабкою політичною організацією української еліти, зокрема відсутністю спадкової влади.

Палітра поглядів на процеси на Лівобережній Україні у XVIII столітті відображала політичний плюралізм на межі другого та третього десятиліть XX століття, який незабаром буде зведено нанівець.

Ключові слова: Гетьманщина, політичні процеси, еліта, дослідження, українська парадигма, державницький напрям, марксистсько-ленінська методологія.

Постановка проблеми. Історія Гетьманщини XVIII ст. – зламний період в українській історії. Тому не дивно, що ця ділянка стала предметом уваги кількох генерацій науковців. На хвилі Української революції 1917–1921 рр. було продовжено її опрацювання істориками, які репрезентували національну історичну науку. Паралельно в умовах національного піднесення поряд із народницькою концепцією формувалася державницька парадигма. Біля її витоків стояли В. Липинський, С. Томашківський, Д. Дорошенко, які по завершенні визвольних змагань вимушено покинули Україну та працювали поза її межами. Зі встановленням радянської влади виокремлювався новий напрям історичних пошуків, в основу яких поклалися ідеї ленінського варіанта марксистської

концепції. Сутність трьох парадигм вивчення політичної історії Лівобережжя XVIII ст., що виокремилися у зламну революційну / пореволюційну добу, становить науковий інтерес, оскільки дозволяє відстежити момент розмежування української та радянської версій історії України, у якій принципово важливе місце посідає Гетьманщина останніх десятиліть свого існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пізнавальні процеси в історичній науці протягом 1917–1920-х рр. стали об'єктом уваги низки вітчизняних істориків. Зокрема, Ю. Пінчук та О. Ясь зацентрували увагу на формуванні державницького напрямку в українській історіографії, проаналізували спільне й відмінне з народницькою парадигмою [14; 20]. І. Гирич розкрив проблему

контенту понять «народництво» та «державництво» крізь призму стосунків М. Грушевського та В. Липинського [2]. О. Струкевич дослідив ключові підходи українських істориків до висвітлення проблеми старшинської еліти та її політичної культури [18]. В. Заруба й А. Санцевич приділили увагу дослідницькій діяльності М. Слабченка з історії держави і права України XVIII ст. [9; 15]. Я. Пеленський висвітлює діяльність В. Липинського як засновника державницької школи в українській історіографії [13]. Проте нині немає праць із цілісним аналізом процесу накопичення історичних знань щодо політичної історії Гетьманщини на зламі епох у першій третині XX ст.

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні внеску покоління науковців доби Української революції та пореволюційного десятиліття у вивчення політичної історії Гетьманщини XVIII ст.

Методологія дослідження репрезентована загальнонауковими (аналітико-синтетичний, узагальнення) та спеціальними історичними (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний) методами, спирається на принципи наукової об'єктивності, історизму, системності. У сукупності вони дозволили показати відмінності підходів до вивчення політичної історії Гетьманщини істориків, які репрезентували три парадигми: українську національну, діаспорну, марксистсько-ленінську. Джерельну базу розвідки становлять наукові праці істориків, які продукували дослідження в добу Української революції та після її завершення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблематика висвітлення політичної історії Гетьманщини XVIII ст. на хвилі революційного піднесення та в умовах українізації презентована трьома групами досліджень українських істориків: науковцями, які продовжили традиції української національної історії в Україні; прибічниками марксистсько-ленінської методології, представниками першого покоління української наукової діаспори. Зі згасанням Української революції та встановленням більшовицького режиму в Україні історична наука опинилася перед загрозою знищення її національних засад. Водночас хвиля революційного піднесення була пролонгована на персональному рівні українських істориків, чому деякою мірою посприяла політика українізації. Не випадково 1920-ті рр. історики науки характеризують як «золоту добу» українського історіописання, адже воно переживало справжнє піднесення.

У таких обставинах продовжив наукову творчість М. Слабченко, який приділив значну увагу історії державних установ і правових явищ Гетьманщини XVII–XVIII ст. У його працях простежується досить позитивне ставлення до «малоросійської аристократії», яка намагалася творити Українську державу. Історик показав, з одного боку, формування на теренах Гетьманщини першої чверті XVIII ст. нових соціально-правових стосунків, а з іншого – потрапляння її під вплив імперського права [16, с. 752]. На його думку, часи, що припадають на період після правління гетьмана І. Скоропадського, характеризувалися початком проникнення загальноімперських норм, зокрема кримінального права та покарання.

В історичному нарисі «Соціально-правова організація Січи Запорозької» (1927 р.) автор проаналізував особливості відносин між Запоріжжям та українським гетьманом і зазначив, що Запоріжжя почувало себе незалежним супроти українського гетьмана, а наказ 1750 р. про приналежність Запорізького війська до відомства малоросійського гетьмана, як це було до 1708 р., автор вважає таким, що не відповідав дійсності, стверджує, що Запоріжжя фактично завжди не залежало від гетьманів [17].

Низка розвідок, написаних на хвилі революційного піднесення, належить М. Грушевському. Чільне місце, як і у працях, написаних М. Грушевським ще до революційних подій, посідає сюжет про використання московським урядом українського поспільства, козацтва на непосильних роботах на власне російських теренах [6, с. 389]. М. Грушевський послідовно висвітлює правління українських гетьманів, особливості часів безгетьманства, визначає вплив цих процесів на становище Лівобережжя. Він звернув увагу на те, що на початку XVIII ст. політична і соціальна структура Гетьманщини значно зміцнилися через «апатію народних мас» [4, с. 99]. Історик припускає, що без перемоги росіян під Полтавою Україна залишилася б осібним тілом, коли не самостійним, то окремішним, навіть перейшовши зрештою назад у рамки Російської держави [4, с. 100].

У праці «Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» М. Грушевський називає І. Скоропадського царським ставлеником, який був нездатний підтримувати порядок у внутрішніх відносинах [7, с. 61]. П. Полуботка М. Грушевський позиціонує як енергійного й перейнятого любов'ю до свого краю діяча, який «пильнував завести кращий лад в українській управі <...>» [7, с. 63]. На

часи правління Д. Апостола припадає скасування Малоросійської колегії, поновлення старшини в колишньому значенні, проте при гетьманові залишався російський міністр для вирішення військових, цивільних справ, а у військових справах гетьман підпорядковувався фельдмаршалу. На думку М. Грушевського, російські чиновники намагалися тісно зв'язати Україну з Росією, ослаблювали її політичну окремішність [3, с. 99].

Цікавим є погляд М. Грушевського на діяльність К. Розумовського. Історик вважає, що приводом до відставки стало його бажання встановити спадковість своєму роду, хоча Катерина II від самого початку свого правління планувала скасувати гетьманство [3, с. 67–68]. На думку історика, знищення українського автономного ладу, що відбувалося без згоди українців, було вчинком незаконним, безправним, адже воно суперечило переяславським домовленостям [5, с. 9].

Є. Онацький у розвідці «Походження Полетик» фрагментарно висвітлив колізії, пов'язані із прагненням української старшини посісти рівне місце із представниками російського дворянства [12]. Він звернув увагу на те, що «компонування генеалогій» було однією з характерних і цікавих сторінок життя українського суспільства другої половини XVIII ст. Історик красномовно зауважує: «Се був час усиловних з боку української старшини шукань московського дворянства, стремління зрівняти ся з ним в правах і чинах» [12, с. 92]. Він зазначає, що «шляхецтво» пильно дбало про те, щоб замазати сліди свого дійсного походження й відшукати якогось шляхетного предка. Саме зважаючи на це, на думку історика, XVIII ст. на теренах України спостерігалось існування фантастичних родоводів, які перетворювали простих реєстрових козаків на польських шляхтичів герба «Пеликана» тощо. Є. Онацький робить акцент також на тому, що здобути чужоземне дворянство в ті часи не було складною справою [12, с. 95].

Загалом у революційну добу історики – представники української національної школи до історії Гетьманщини апелювали в пошуках обґрунтування історичної логічності визвольної боротьби українського народу перед загрозою відновлення імперського проекту.

Український варіант марксистсько-ленінської версії історії представлено у працях М. Яворського, у яких приділено увагу і Гетьманщині XVIII ст. У роботах «Нарис історії України», «Коротка історія України» він охарактеризував політику Петра I, спрямовану на ліквідацію автономії, що особливо чітко простежувалась після

«зради» І. Мазепи [19, с. 69–71]. Дослідник констатував, що Полтавська баталія була фактично закінченням Гетьманщини. Побіжно, у контексті меценатської діяльності він згадає гетьманів І. Самойловича, І. Мазепу та Д. Апостола. Розповідаючи про Малоросійську колегію, історик наголосив на економічному зростанні козацької старшини протягом XVIII ст., зокрема завдяки царським пожалуванням нових маєтностей, що охолоджувало їхнє прагнення протистояти російській адміністрації. М. Яворський дійшов висновку про два шляхи ліквідації Гетьманщини: просування російського капіталу до Чорного моря та зосередження великої земельної власності в руках старшини. Після знищення Запоріжжя Катерина II взялася за усунення козацького устрою на теренах Лівобережжя, уніфікації соціальної структури подібно до загальноімперської. Останні десятиліття XVIII ст. М. Яворський трактує як «кінець козацької революції на Україні», яка обернулася на свою протилежність: нащадки колись революційного козацького стану перетворилися на реакційне поміщицтво. У старшинському середовищі не стало самостійників, бо вихваляли царя, «що щедрою рукою роздавав їм маєтки та чини» [19, с. 69–71].

Й. Гермайзе у «Записках історично-філологічного відділу ВУАН» опублікував статтю, присвячену сільському господарству Лівобережжя XVIII ст. На основі статистики Рум'янцевського опису він показав вищий рівень заможності та стабільності козаків, а особливо старшини, порівняно з посполитими [1, с. 208–233].

Отже, українські науковці, прибічники марксистського підходу до соціально-економічної та політичної історії в першому поколінні характеризували процеси в Гетьманщині з погляду становища незаможних козаків і селян, яке, на їхнє міркування, погіршувалось через збагачення українських старшин.

Вивчення історії Гетьманщини було продовжено за межами України представниками першого покоління інтелектуальної діаспори, у середовищі якої опрацьовувалась державницька парадигма. Серед них привертає увагу наукова діяльність Д. Дорошенка, який у «Нарисі історії України» висвітлює політику Петра I щодо України після «зради» Мазепи, наводить відомості про репресії на українських теренах [8, с. 64]. Автор відзначає неможливість самостійного провадження зовнішньої політики, зокрема в контексті зносин із Запоріжжям. У праці простежено процес поступової втрати Україною автономних прав

упродовж XVIII ст. [8, с. 65–66]. Зокрема, підтвердженням було останнє слово російського царя щодо утвердження кандидата на посаду гетьмана. Він вважає, що Д. Апостола вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана проти російських і місцевих українських властей [8, с. 73]. На відміну від більшості українських радянських істориків, він докладно описує низку реформ, що були проведені К. Розумовським [8, с. 75]. Щодо ліквідації гетьманства імператрицею Катериною II Д. Дорошенко зауважує, що «нова цариця була налаштована в дусі централізму з орієнтацією на скасування будь-яких автономій та партикуляризмів у межах Російської імперії» [8, с. 76].

Аналіз ситуації в Гетьманщині XVIII ст. здійснено лідером державницького напрямку в українській історіографії В. Липинським у цілій низці досліджень: «Данило Братковський», «Шляхта на Україні», «Богдановим шляхом», «Документи Руїни», «Листи до братів-хліборобів» та інші. У «Листах до братів-хліборобів» висвітлено досить позитивне ставлення автора до діяльності І. Мазепи. Зокрема, приятелювання з Петром I він пояснює прагненням під прикриттям приязні зміцнити гетьманську владу, старшинську верству й українську державність. В. Липинський стверджує, що українство не знайшло остаточного розв'язання проблеми – відокремитись від Польщі, проте так, щоб «не утопитись в руськім морі», оскільки її подолання завжди унеможливлювали війна з Москвою і потреба в допомозі останньої. У «Листах до братів-хліборобів» акцентується увага на тому, що точкою опори для українських державницьких консервативних елементів може бути тільки відновлене традиційне історичне гетьманство з додатком корективу сталості, який намагалися йому надати за часів гетьманування Б. Хмельницького, І. Самойловича, К. Розумовського, а саме: перетворення гетьманства з виборного на гетьманство «в однім роді», невиборне [10, с. 86]. В. Липинський висловив міркування щодо недалекоглядності сучасних йому «революційно свідомих

Українців», які в 1918 р. через внутрішні суперечності знищили Українську державу замість того, щоб усілякою ціною берегти українську єдність, яку «<...> по Великій Руїні XVIII ст. ще хоч трохи були зберегли <...>» [11, с. 50]. Така позиція була характерною для більшості істориків – представників української діаспори міжвоєнної доби.

Висновки. Вивчення політичної історії Гетьманщини не припинялося у вирі Української революції та в пореволюційні роки, навіть більше, воно набуло практичного виміру – ліквідація Гетьманщини розглядалася як історичний досвід в умовах поразки революційних змагань у XX ст. У цей недовгий період виокремилися три парадигми: українська національна, марксистсько-ленінська та державницька діаспорна. Прибічники першої продовжили традицію вивчення політичних процесів Гетьманщини з україноцентричної позиції. Дослідники, які намагалися сприйняти нову для того часу марксистську методологію, критично ставилися до втрати гетьманської автономії, негативно оцінювали імперську агресію щодо українських земель, але звинувачували й козацьку старшину за її зрадництво, багатства, привілеї та погіршення становища пересічних козаків і посполитих. Історики, які продовжили наукову роботу в еміграції, репрезентували державницький підхід, пояснювали ліквідацію Гетьманщини слабкою політичною організацією української еліти, зокрема відсутністю спадкової влади. Така палітра поглядів на складні процеси в Лівобережній Україні протягом XVIII ст. відбивала політичний плюралізм зламу другого-третього десятиліть XX ст., який зовсім скоро буде зведено нанівець.

Історіографічний вимір історії Гетьманщини потребує подальшої уваги науковців, перспективним напрямом для яких може стати вивчення здобутків закордонних дослідників, аналіз ключових підходів до розуміння складних процесів на українських теренах протягом XVIII ст., що сформувалися в позаукраїнському інтелектуальному середовищі.

Список літератури:

1. Гермайзе О. З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII ст. *Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. 1925. Кн. 6. С. 208–233.
2. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять. *Молода нація* : альманах. 2000. № 4. С. 5–30.
3. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ : Друкарня J.N. Vernay, Vien, IV., Canisiusgasse 8–10, 1920. Ч. 2. 284 с.
4. Грушевський М. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. Київ : Друкарня Акц. т-ва «П. Барський», 1917. 130 с.
5. Грушевський М. Звідки пішло Українство і до чого воно йде. Київ : Друкарня Акц. т-ва «Петро Барський», 1917. 16 с.

6. Грушевський М. Ллюстрована історія України (з додатком Нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919). Нью Йорк : накладом Ради оборони і допомоги Україні, Українського конгресового комітету Америки, 1990. 559 с.
7. Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. Київ : Варта, 1993. 256 с.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України : у 2-х т. Київ : Глобус. Т. 2. 1992. 349 с.
9. Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952). Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2004. 456 с.
10. Листи до братів-хліборобів про ідею українського монархізму. *Повне зібрання творів, архів, студії* / В. Липинський. Київ ; Філадельфія : Ін-т Східноєвропейських досліджень НАНУ ; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського. 1995. Т. 6. Кн. 1. 470 с.
11. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія : друкарня «Америку», 1925. 110 с.
12. Онацький Є. Походження Полетик. *Україна*. 1917. Кн. 1–2. С. 84–99.
13. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії. *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 139–141.
14. Пінчук Ю. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне. *Історична наука на порозі XXI ст. : підсумки та перспективи* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Харків, 15–17 листопада 1995 р. Харків, 1995. С. 161–164.
15. Санцевич А. Видатний український історик М.Є. Слабченко. Київ : Інститут історії України АН України, 1993. 70 с.
16. Слабченко М. Ескізи з історії «Правь, по которымь судится Малоросійській народь». Київ, 1927. 11 с.
17. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької. *Праці комісії для виучування західно-руського та українського права*. Київ : ВУАН, 1927. Вип. III. 240 с.
18. Струкевич О. Проблема старшинської еліти та її політичної культури в українській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2002. № 11. С. 41–51.
19. Яворський М. Коротка історія України. З передм. Х. Раковського. 5-те вид., стер. Харків : Держ. вид-во України, 1926. 144 с.
20. Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 1999. Вип. 7. С. 286–313.

Salahub L.I., Temirova N.R. STUDY OF THE POLITICAL HISTORY OF THE HETMANATE OF THE XVIII CENTURY IN THE MAELSTROM OF THE UKRAINIAN REVOLUTION

Revolutionary events on Ukrainian territory during 1917–1921 became the impetus for the development of Ukrainian studies analysis by domestic historians, namely, an appeal to the origins and course of state-constructive processes in Ukraine in general and Left Bank Ukraine in particular. Moreover, it acquired a certain practical dimension – the liquidation of the Hetmanate was seen as a historical experience in the context of the collapse of the liberation struggle in the 20th century. During the revolutionary and post-revolutionary years a number of studies were created on the political history of the Cossack Hetmanate of the 18th century. Comparison of the positions of historians, who represented each of them, is of scientific interest. The purpose of the paper is to determine the contribution of Ukrainian scholars of the revolutionary and post-revolutionary generation of the 1920s in the study of the political history of the Cossack Hetmanate, in comparing the views of historians in three dimensions of study: Ukrainian national, diasporic and Marxist-Leninist. Scientific novelty lies in the study of historical literature, which was not previously updated in the context of the political history of the Cossack Hetmanate.

During the 1917–1920's three paradigms of studying the political history of the Cossack Hetmanate of the 18th century were distinguished: Ukrainian national, Marxist-Leninist, statist diasporic. Supporters of the first one continued the tradition of studying the political processes of the Cossack Hetmanate from a Ukrainian-centric position. Attention is drawn to the works of M. Slabchenko, M. Hrushevsky, M. Yavorsky, J. Hermaize, D. Doroshenko, V. Lypynsky and other historians. Researchers, who tried to take the new Marxist methodology for that time, were critical of the loss of hetman autonomy, negatively assessed the imperial aggression against Ukrainian lands, but also blamed the Cossack Senior for its betrayal, wealth, privileges, and the deterioration of the position of ordinary cossacks and peasants. Historians, who continued their scientific work in emigration, represented the statist approach, explaining the liquidation of the Cossack Hetmanate by a weak political organization of the Ukrainian elite, in particular, by the lack of hereditary power.

Such a palette of views on the processes in the Left Bank Ukraine during the eighteenth century reflected the political pluralism at the turn of the second and third decades of the twentieth century, which will soon be brought to naught.

Key words: *Hetmanate, political processes, elite, scientific study, Ukrainian paradigm, statist direction, marxist-leninist methodology.*